

**Марія Назарчук
(Луцьк)**

ЗАСОБИ ХУДОЖНЬОЇ ВИРАЗНОСТІ ТКАНИН ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ

Різноманіття тканих виробів та їх художньо-декоративна своєрідність значною мірою залежали від сировини, технології й технік ткацтва. Народні тканини на території Волинського Полісся виготовляли з сировини рослинного (луб'яні культури, рогоза) та тваринного (вовна) походження, яка проходила основні п'ять етапів обробки, а саме: 1) отримання сировини, 2) обробка сировини, 3) формування нитки, 4) утворення тканини, 5) завершальна обробка тканини. Характеристика етапів дала змогу виявити та порівняти художньо-технологічні традиції виготовлення тканих виробів у різних зонах Волинського Полісся.

Художня виразність західнополіських тканин відрізнялася від подібних виробів Центрального та Білоруського Полісся скупішим діапазоном кольорової палітри й сильнішим контрастом (завдяки глибоким барвам – чорним, синім, фіолетовим) і підкреслювалася у тканинах урівноваженим ритмом декоративних смужок, симетрією та рівновагою орнаментальних і безузорних площин (верети, рядна, рушники, обриси).

Ключові слова: ткацтво, плетіння, сировина, нитка, техніка ткання.

The variety of fabrics and decorative art and originality is largely dependent on raw materials, technologies and techniques of weaving. People tissue in Volyn Polissya produced from vegetable raw material (bast culture, Romance) and animal (wool) origin, which passed the basic five stages, namely: 1) obtaining raw materials, 2) processing of raw materials, 3) the formation of filaments, 4) formation of tissues and 5) final processing tissue. The characteristic phases allowed to identify and compare artistic and technological tradition of making fabrics in different areas of Volyn Polissya.

Artistic expression western tissues different from similar products of the central and Belarusian Polesie skupishym range of color palette and stronger contrast (because of deep colors – black, synym, purple) and emphasized in the tissues even-tempered rhythm decorative strips, symmetry and balance of ornamental and bezuzornyh planes (sackcloth, row, towels, tablecloths).

Keywords: weaving, braiding, raw material, thread, weaving techniques.

Многообразие тканых изделий и их художественно-декоративная своеобразие во многом зависели от сырья, технологии и техник ткачества. Народные ткани на территории Волинского Полесья изготавливали из сырья растительного (лубяные культуры, рогоза) и животного (шерсть) происхождения, которое проходило основные пять этапов обработки, а именно: 1) получение сырья, 2) обработка сырья, 3) формирование нити, 4) образование ткани и 5) заключительная обработка ткани. Характеристика этапов позволила выявить и сравнить художественно-технологические традиции изготовления тканых изделий в разных зонах Волинского Полесья.

Художественная выразительность западнополесских тканей отличалась от подобных изделий Центрального и Белорусского Полесья скупым диапазоном цветовой палитры и более сильным контрастом (благодаря глубоким цветам – черным, синим, фиолетовым) и подчеркивалась в тканях уравновешенным ритмом декоративных полосок, симметрией и равновесием орнаментальных и безузорных плоскостей (дерюги, рядна, полотенца, скатерти).

Ключевые слова: ткачество, плетение, сырье, нить, техника ткачества.

Різноманіття тканих виробів та їх художньо-декоративна своєрідність значною мірою залежать від сировини, технології та технік ткацтва. Тут відображаються й локальні особливості виробництва, позначені певними перевагами тим чи іншим технікам, що в результаті позначається на художньо-стильовому вирішенні виробів.

Ще з прадавніх часів основною сировиною для виготовлення тканин на території Волинського Полісся були місцеві волокнисті матеріали (луб'яні культури) – льон та коноплі [4, с. 65], оскільки переважна частина сільського населення Волинського Полісся займалась землеробством. Разом з луб'яними культурами використовували дикоростучу рогозу та вовну. З розвитком торгівлі на початку ХХ ст. на досліджувану територію проникає й фабричне прядиво.

Народні тканини на території Волинського Полісся виготовляли з сировини рослинного (луб'яні культури, рогоза) та тваринного (вовна) походження, яка проходила основні п'ять етапів обробки, а саме: 1) отримання сировини, 2) обробка сировини, 3) формування нитки, 4) утворення тканини, 5) завершальна обробка тканини. Характеристика етапів дала змогу виявити та порівняти художньо-технологічні традиції виготовлення тканих виробів у різних зонах Волинського Полісся.

Отримання сировини. Виготовлення якісної та художньо виразної тканини насамперед ґрунтується на знаннях народних майстрів про природні властивості матеріалу, з якого вона виробляється. На етапі отримання сировини поділяється за походженням на рослинну та тваринну. Залежно від походження сировини проходить різні початкові етапи. Сировину рослинного походження, а саме – луб'яні культури – льон та коноплі сіють, вирощують та збирають, дикоростучу рогозу лише збирають. Для отримання сировини тваринного походження розводять тонкорунних овець та з них зістригають вовну. Саме завдяки відмінним якісним характеристикам сировини по завершенню виготовлення тканина набуває естетичного вигляду та якості.

Обробка сировини. Якість прядива, тобто його фізико-хімічні і декоративні властивості, залежить від правильного виконання основних етапів обробки сировини.

Загалом етапи обробки волокон луб'яних культур, а саме льону та конопель, відрізняються незначними деталями. Обробка стебел становить складний процес підготовки волокон до прядіння, який включає в себе такі етапи роботи: первинне і вторинне сушіння, мочіння (коноплі) чи розстеляння (льон), тріпання, чесання та сортування. Пройшовши всі первинні процеси обробки, волокно посортували та готували до прядіння. Варто зазначити, що конопляне волокно було легше в обробці ніж лляне, оскільки льон мав твердіші стебла, тому його обробіток вимагав більше часу та фізичних зусиль.

Рогоза як сировина рослинного походження проходила іншу обробку, ніж луб'яні культури. Рослину піддавали висушуванню та за потреби вимочуванню. Щоб зберегти колір та еластичність, рогозу після збирання обов'язково сушили в тіні.

Усю обробку вовни проводили вручну. Вона була простішою за обробку луб'яних культур і зводилася до: промивання, сортування та розчісування. Якість вовни залежала від породи вівці, її віку та умов догляду. Загалом, ми не знайшли суттєвих відмінностей у технології обробки вовни на території Волинського Полісся у порівнянні з іншими етнографічними районами Західної України.

Усі первинні процеси селяни виконували вручну власними силами. Зважаючи на віддаленість регіону, ручні процеси обробки сировини та виготовлення тканин в цілому повільно зникали з ужитку, що сприяло збереженню автентичних народних традицій. За словами респондентів, первинні процеси обробки ткацької сировини традиційними методами без застосування механізованих процесів на території Волинського Полісся зберігалися до 50–70-х років ХХ ст.

Отже, художні якості майбутньої тканини, її естетичний вигляд та технологічні і фізичні властивості прямо пропорційно залежали від початкових підготовчих процесів обробки волокна. Саме тому господині приділяли неабияку увагу вищезазначеним процесам і задалегідь могли їх скорегувати.

Подальші художні якості майбутнє полотно отримувало в процесі роботи вже з підготовленою сировиною, з якої формували нитки.

Формування нитки. Формування нитки є важливим етапом, що передуює виготовленню тканини. Процес прядіння безпосередньо впливав на фактуру та структуру

тканини, оскільки залежав від щільності скручування, співвідношення волокнистої сировини та рівномірності товщини нитки.

Перед початком прядіння з підготовленого матеріалу формувалася куделя. Нерідко в ній могли змішувати різні види сировини, тим самим надаючи майбутній тканині потрібних естетичних та фізичних властивостей. Коноплі та льон відрізнялися переважно за такими характеристиками: міцністю, твердістю, довжиною, кольором та полиском волокна. Поширеним явищем було застосування суміші різних волокон для конкретного виду тканини. Так, для одягових полотен на основу йшли міцні волокна льону, які скручували тугіше, щоб утворити тонку рівномірну нитку, а для піткання могли використовувати льон, коноплі чи навіть суміші прядива.

Окрім прядіння нитки, на півдні Волинського Полісся у кінці XIX – на початку XX ст. скручували нитку за допомогою крутилки. Такі нитки застосовували для орнаменталізації ряден та рушників, а також як основу для ткання килимів [3, с. 48].

Варто відзначити, що ступінь скручування нитки був різним, що залежало від виду сировини та призначення майбутнього полотна. Наприклад, для натільних одягових тканин використовували тонкі, щільно скручені лляні чи конопляні нитки, для інтер'єрних тканин (скатертин, рушників) – більш грубу, однак теж щільно скручену конопляну пряжу, а лляну використовували лише для весільних рушників. Для поясного переважно жіночого вбрання пряли тонкі, щільно скручені вовняні нитки, а грубу, слабо скручену вовняну пряжу використовували для виготовлення сукна, килимів та інших речей домашнього вжитку.

По завершенню прядіння у майстринь були нитки основи та піткання, які в подальшому зазнавали відмінних етапів обробки. Нитки піткання змотували в мотки, фарбували та змотували на цівку.

Важливий вплив на художні особливості виробів має кольорове вирішення, глибина кольору та насиченість. Поліські майстри зуміли зберегти протягом століть знання про фарбування тканини природними барвниками, що забезпечило створення якісної та зносостійкої народної тканини в XIX – на початку XX ст. на всій досліджуваній території.

На початку XX ст. значного поширення на досліджуваній території набули анілінові фарби, які досить швидко вицвітали і втрачали колір. Однак, вони мали попит у місцевого населення, оскільки методом експериментів майстри навчилися закріплювати кольори, регулювати їх насиченість за допомогою квасів та відварів з вільхи, лози, а подекуди навіть молоком (с. Прилісне Маневицького р-ну).

Дещо іншої обробки зазнавала рогоза, яку теж використовували як піткання. Зважаючи на той факт, що рогоза – це стеблина, а не нитка, процеси змотування сировини були відсутні. Рогозу, хоча й зрідка, але також фарбували. Висушену рогозу занурювали в розчини з барвниками на кілька годин. На початку XX ст. рогозу вже підфарбовували аніліновими барвниками.

Нитки основи по завершенню прядіння перемотували на велике веретено, з якого в подальшому снували, згодом просочували шліфтою та вводили нитку в устаткування для плетіння чи ткання.

Утворення тканини. Виготовленню тканини передувало правильне введення нитки в пристрій для плетіння чи ткання. Плетіння було історичною передумовою виникнення ткацтва, однак в подальшому існувало паралельно. Майже всі твори поліські ткачі виготовляють на горизонтальному ткацькому верстаті, проте в XIX – на початку XX ст. на території Волинського Полісся спостерігалися прадавні способи плетіння на дуже простому, однак дотепно вигаданому приладді: на кросенцях, на дошці, за допомогою бердечок.

Одним із важливих засобів виразності в мистецтві поліського ткацтва є техніка формотворення тканини, яка чітко визначає декоративну насиченість та високу виконавську майстерність. Якість тканини, її художні й технологічні властивості залежать від синтезу техніки переплетення та характеру оздоблення, що формуються на етапі утворення тканини.

У XIX – першій третині XX ст. на досліджуваній території за допомогою плетіння з нитки виготовляли: пояси, чепці, шлеї, сітки. Існувало три техніки плетіння на території Волинського Полісся: просте сітчасте плетіння – брання, напівткання та примітивне ткання.

Плетіння було невід’ємним процесом під час виготовлення окремих тканих виробів, що виконували на простих ткацьких знаряддях. Саме завдяки перерахованим вище технікам плетіння селяни отримували вже готові вироби, придатні до використання без додаткової обробки. Плетені вироби, хоча й відрізнялися простотою декоративного вирішення, однак становили вагомую частину та виявляли локальну своєрідність.

Еволюція технік ткання, серед яких різноманітні прийоми ручного плетіння (первісні часи), застосування примітивних дерев’яних верстатів (ранні слов’яни), а згодом верстатів горизонтальної конструкції (часи Київської Русі), засвідчує нагромадження досвіду в ткацькому технологічному процесі. У XIX – на початку XX ст. горизонтальний ткацький верстат залишився основним знаряддям для виготовлення виробів у всіх ткацьких осередках України. На попередніх етапах розвитку ткацтва майстри отримували вже готові речі, однак здебільшого вони становили лише доповнення до вбрання або інші побутово-господарські речі. Лише виготовлення полотна на ткацькому верстаті могло повністю задовольнити потреби селян.

Серед формотворчих технік виготовлення народних художніх тканин у XIX – першій третині XX ст. побутували три групи народних ткацьких технік: перебірне, килимове, ремізно-чиновате ткання. На території Волинського Полісся в кожній із зазначених груп існувало по декілька технік.

Широкого розповсюдження на території Волинського Полісся набули перебірні техніки, які трапляються у Білорусії та художньому ткацтві українського населення Холмщини й Підляшшя [1; 2]. В основі цих технік лежить принцип вільного розміщення узору на полотні, а сам процес утворення зіву для закладання узорного піткання відбувається способом ручного перебирання основи пальцями. Характерною рисою усіх варіантів перебірних технік є орнамент, що рельєфно виступає в окремих ділянках або по всій площині тканини. Такий декоративний ефект забезпечується використанням двох видів ниток піткання.

Залежно від способу утворення зіву та переплетення ниток основи з пітканням, а також варіанта побудови орнаментальних композицій в народному ткацтві розрізняють декілька варіацій перебірних технік. На території Волинського Полісся були поширені три з них: малий перебір, або перетик, широкий та класичний перебір.

Декоративний ефект під час ткання способом малого перебору досягався завдяки наявності двох піткань – кольорового та полотняного. Полотняне піткання з традиційно тонкими нитками створювало основу тканини. Воно перепліталось з основою полотняним або репсовим переплетінням за допомогою двох ремізок і двох підніжок верстата, тоді коли об’ємні нитки кольорового піткання формували узорний візерунок і переплітали не кожен нитку основи, а цілу групу ниток.

На досліджуваній території найбільш давньою технікою був малий перебір, який побутував виключно на північній території Волинського Полісся (Ратнівський, Камінь-Каширський, Любешівський р-ни). Цю техніку ткання місцеві майстри називали «старосвітською» [3, с. 94]. Важливим засобом творення художнього образу такої тканини було застосування геометричних – хрестоподібних, ромбовидних та трикутних – узорів, які мали свої назви, – на хрести, млини. По обидва боки узори були обрамлені тоненькими смужками – обводом, зазвичай червоного кольору, – виконаними так званім мутисним перебором (с. Нуйно Камінь-Каширського р-ну).

Широкий перебір відрізнявся від малого застосуванням значної кількості дощечок (від шести до п’ятдесяти). Саме кількість використаних дощечок при тканні впливала на ширину узору, про що свідчать найменування розміру узору – «дощка», «на шість дощок», «на десять переборів», «вібране сім раз» [5]. Ареалом поширення були центральні землі Волинського Полісся (Любешівський, Ковельський, Старовижів-

ський, Маневицький р-ни). Основними орнаментальними мотивами були геометричні узори – ромби, квадрати, розетки. Локальним, але важливим засобом виразності в мистецтві перебірної техніки Волинського Полісся, є наявність пунктирної смужки чорного або синього кольору по центру.

Класичний перебір надавав значно ширші можливості майстрам у розміщенні декору та колористичному його виконанні завдяки руху нитки кольорового піткання лише в межах ділянки одного кольору.

Загалом орнамент перебірних технік Волинського Полісся складався з прямолінійних геометричних елементів. Локальні відмінності поліських тканин виявлялися у розплануванні орнаментальних мотивів. Усі типи переплетень перебірної техніки, які використовували поліські ткачі, застосовували при оздобленні як одягових, так і інтер'єрних тканин. Так, у сорочках декорували вставки, рукава та полики, у спідницях та фартухах – подоли, а інколи й усе тло виробу, у рушниках – кінці.

Наступною групою ткацьких технік, які побутували на території Волинського Полісся, було килимове ткання. На досліджуваній території воно включало в себе лише одну техніку петельчастого ткання. Техніка петельчастого ткання має давнє походження. Головною особливістю цієї техніки є наявність орнаменту, який формується на лицьовій стороні тканини об'ємними петлями. Петлі утворюються за рахунок додаткового піткання, яке представлено товстою та слабо скрученою переважно лляною ниткою. Процес ткання полягає у виконанні двох рядків ґрунтового піткання полотняним переплетенням, а кожного третього – ниткою узорчастого піткання, яка нанизується на дріт і над рівнем полотнища тканини утворює дрібні петлі – ключки. Висота петель варіюється від 2 до 8 мм, що зумовлюється діаметром дроту, за допомогою якого вони виконуються.

Тканини, виконані технікою петельчастого ткання, формують рисунок лінійним орнаментом з петель різної товщини та висоти. Така техніка побутує лише в Камінь-Каширському районі для виготовлення лляних та напівлляних постілок.

Остання група ткацьких технік на досліджуваній території представлена технікою ремізно-чиноватого ткання. Головною відмінністю цієї техніки від двох попередніх груп є механічний процес утворення зіву за допомогою човника й ремізок, з'єднаних з підніжками. Ремізно-чиновату техніку застосовували при створенні тканин з простим та складним переплетенням ниток основи та піткання: полотняне, атласне, саржеве та похідні від них. Так, похідними від полотняного переплетення є репс та рогожка.

Найпоширенішим було полотняне переплетення, що зумовлено наявністю значної кількості луб'яної ткацької сировини та потребами селян у звичайному полотні. Така тканина відзначається міцністю та зносостійкістю. Просте полотняне переплетення виконували на двох підніжках, завдяки чому отримували тканину з гладкою поверхнею, яка широко використовувалася в домашньому господарстві поліщуків для виготовлення сорочок, жіночих головних уборів та інших виробів.

Складні переплетення виконували вже на чотирьох підніжках і в народі називали «чиноватими». Як засвідчує О. Нестор, така назва побутувала виключно на території від річки Західний Буг до річки Горинь [3, с. 89]. Такий тип ткання застосовувався для виготовлення інтер'єрних тканин, поясного вбрання, сукна і відзначався дрібно-рапортним візерунком у вигляді зигзагоподібних, скісних та ламаних ліній. Малюнок візерунка зумовлений способом набору ниток основи у вічка, порядком в'язання ремізок та натисканням на них.

Важливою декоративною відмінністю тканих виробів у різних частинах Волинського Полісся є об'ємність витканого узору та його напрямок – поперечний чи поздовжній. Наприклад, ширина ялинкоподібного узору варіюється від кількості запровадених ниток у ремізки (від двох пар – вузьких, до десяти пар – найширших). А ширина ромбовидного мотиву залежить від кількості натискань на підніжки вліво та вправо (від трьох до дев'яти).

Вагому частку поліських тканин складають саме фактурні тканини чиноватого ткання. Основний декоративний ефект у цих тканинах досягається завдяки використанню ниток різного відтінку та насиченості кольором (від білого до сірого) для основи та піткання. Колорит посилюється за рахунок фактурності тканини, на якій завдяки заломленню світлових потоків створюються декоративні світлотіньові переходи.

Варто згадати і про метод орнаментзації чиноватих тканини з кольоровою основою (рушники, хустки, скатертини). Декоративний ефект досягався завдяки використанню при тканні двох ниток піткання – білої та червоної. Застосовуючи червону нитку основи в місцях, де вона з'єднувалася з червоним пітканням, одержували яскраву, насичену смугу, а в тому місці, де основа поєднувалася з білим пітканням, утворювалася біло-червона пляма. Завдяки поперемінним за насиченістю смугам і досягався декоративний ефект.

Ремізно-чиновата техніка ткання обумовлювала отримання тканини атласним чи саржевим переплетенням, які в свою чергу мали ряд похідних переплетень. Різниця між цими техніками полягала лише в черговості натискання підніжок під час ткання, оскільки нитки основи заправлялися у них однаково. Однак, головна відмінність між варіаціями переплетень полягає у виявленні художніх особливостей тканини, які зумовлює фактура полотна. Так, саржеве переплетення відрізняється від полотняного наявністю діагоналей, які розміщені зліва вверху направо, або справа вверху наліво. Саржеве ткання утворювало орнаментований узор із дрібних смуг. Залежно від натискання підніжок смуги могли бути з гладкою чи узорною поверхнею.

Художнє оздоблення виробів найтісніше пов'язане з технічними прийомами його виготовлення. Описані техніки ткання обумовлюють характер художніх особливостей поліських тканин у різні історичні періоди, втілюючи постійне прагнення народних майстрів найповніше виявити і піднести художні якості полотна. На території Волинського Полісся ремізно-чиновата техніка ткання займала пріоритетне місце завдяки значній кількості варіацій технічних прийомів, які майстрині вдало поєднували, створюючи довершений художній виріб.

Завершальна обробка тканини. Художня довершеність народних тканин усіх регіонів Українського та Білоруського Полісся посилюється вдалим застосуванням відповідних технік завершальної обробки тканини, які виконували з практичних або естетичних міркувань. Походження сировини та спосіб завершальної обробки зумовлюють підкреслення декоративних властивостей тканини.

Отже, використання натуральної сировини рослинного та тваринного походження, накопичені довготривалим народним досвідом технології обробки сировини і матеріалів, суміщення технік плетіння і ткання задля оздоблення тканин і готових тканих виробів становлять прикметні особливості художнього ткацтва Волинського Полісся ХІХ – першої третини ХХ ст., основні технології і техніки та знаряддя праці і верстати.

Початкові етапи ткацького виробництва – отримання і обробка сировини, формування нитки – є, безперечно, спільним надбанням української народної традиції ткацтва. Однак, художньо-технологічні засади творення виробів художнього ткацтва на Волинському Поліссі мають виразні регіональні особливості. Чи не найхарактернішою його рисою є виконання художнього оздоблення у процесі ткання шляхом віртуозного поєднання і без того складних відомих технік ткацтва. Слід також додати, що цей спосіб виготовлення художніх тканин і тканих художніх виробів має свої відмінності у південних, центральних і північних районах регіону. Подальший аналіз традиційних художніх тканин та тканих виробів показує, що вони вирізняються своєрідними локальними композиційними, колористичними, технологічними та іншими декоративними ознаками, які збагачують надбання і саме поняття української народної естетики.

1. *Курилович А. Н.* Белорусское народное ткачество. – Минск, 1981. – 120 с.
2. Холмщина і Підляшшя : історико-етнографічне дослідження. – К. : Родовід, 1997. – 384 с.
3. *Нестер А. Т.* Народное ткачество Украинского Полесья (конец XIX – начало XX в.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 / Александра Теодоровна Нестер. – Л., 1984. – 309 с.
4. *Охріменко Г. О.* Населення Волині та Волинського Полісся в праісторичні часи: розвиток матеріальної та духовної культури. – Луцьк : Волин. обл. друкарня, 2003. – 224 с.
5. Польові матеріали з архіву авторки статті.